Ilmiy tadqiqotlar va ularning yechimlari jurnali
Aoka guvohnoma № 323759 ISSN: 3060-4818

TUMANLARDA JAMOAT MARKAZLARINING SHAKLLANISH TAMOYILLARI: XORIJIY TAJRIBA VA NAZARIY ASOSLAR TAHLILI

Urozmatova Zilola Jumanazar qizi
Urganch Davlat universiteti
1-kurs magistranti,
Bini va inshootlar arxitekturasi mutaxassisligi,
Doi: https://doi.org/10.5281/zenodo.20520810

Annotatsiya

Mazkur maqolada tuman miqyosida jamoat markazlarini shakllantirishning nazariy asoslari va xorijiy tajribalar tizimli tahlil qilinadi. Tadqiqot Fransiya, Niderlandiya, Singapur va Germaniya kabi davlatlar misolida jamoat markazlarining hududiy tashkil etilishi, xizmat radiuslari va ko‘p markazli tizimlari asosida olib borildi. Nazariy jihatdan Christallerning “Markaziy o‘rinlar nazariyasi”, Lynch va Gehl konsepsiyalari asosida jamoat markazlarining fazoviy va funksional roli yoritildi. Tadqiqot natijasida jamoat markazlarini shakllantirishning asosiy tamoyillari sifatida ierarxik tizim, ko‘p funksiyalilik, transport integratsiyasi va hududiy qulaylik aniqlanib, ularning o‘zaro bog‘liqligi ilmiy asosda isbotlandi. Olingan natijalar O‘zbekiston, xususan Xorazm viloyati tumanlari uchun moslashtirilgan rejalashtirish modelini ishlab chiqishda nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: jamoat markazi, xorijiy tajriba, funksional rejalashtirish, xizmat radiusi, urban tizim, ierarxik model

Аннотация

В статье анализируются теоретические основы формирования общественных центров и зарубежный опыт их организации. На основе примеров Франции, Нидерландов, Сингапура и Германии выявлены принципы пространственной структуры, радиусов обслуживания и многоуровневых систем центров. Определены ключевые принципы формирования: иерархичность, многофункциональность, транспортная интеграция и территориальная доступность.

Ключевые слова: общественный центр, зарубежный опыт, функциональное планирование, радиус обслуживания

1. Kirish

Zamonaviy shaharsozlik tizimida jamoat markazlari hududiy rivojlanishning asosiy elementlaridan biri sifatida qaraladi. Ular nafaqat ma’muriy yoki savdo funksiyalarini bajaradi, balki ijtimoiy faollik, kommunikatsiya va urban muvozanatni ta’minlovchi fazoviy tugun vazifasini bajaradi. Ayniqsa, tuman miqyosida jamoat markazlarini to‘g‘ri tashkil etish hududiy rivojlanish samaradorligini belgilovchi muhim omil hisoblanadi (rasm 1).

Rasm-1. Jamoat markazlarining xorijiy shaharsozlik tajribalarida hududiy tashkil etilishi (Manba: ochiq manbalar asosida)

Amaliyot shuni ko‘rsatadiki, ko‘plab tumanlarda jamoat markazlari funksional jihatdan bir yoqlama rivojlangan yoki hududiy tizim bilan uzviy bog‘lanmagan. Bu esa xizmat ko‘rsatish samaradorligining pasayishiga, transport yuklamasining ortishiga va ijtimoiy faollikning susayishiga olib keladi.

Shu bois mazkur tadqiqot jamoat markazlarini shakllantirishning nazariy asoslari va xorijiy tajribalarini tizimli tahlil qilish orqali ularning samarali modelini aniqlashga qaratilgan.

2. Adabiyotlar tahlili

Jamoat markazlarini shakllantirish nazariyasi bir nechta asosiy ilmiy yo‘nalishlarga tayanadi.

Walter Christaller tomonidan ishlab chiqilgan **“Markaziy o‘rinlar nazariyasi”** (Central Place Theory) jamoat xizmatlarini hududiy ierarxiya asosida joylashtirish zarurligini asoslab beradi. Ushbu nazariyaga ko‘ra, xizmat ko‘rsatish markazlari pog‘onali tizimda shakllanadi va ularning xizmat radiusi aholi soniga bog‘liq ravishda kengayadi.

Kevin Lynch (1960) jamoat markazlarini shahar tuzilmasidagi asosiy “tugunlar” sifatida talqin qiladi, ular urban makon idrokini shakllantiradi. Jan Gehl (2011) esa jamoat makonlarini inson faoliyati bilan bog‘lab, piyodaviy muhitning ustuvorligini asoslaydi.

Christopher Alexander (1977) jamoat makonlarini “pattern language” orqali tushuntirib, ularning inson ehtiyojlariga moslashuvchan bo‘lishi zarurligini ta’kidlaydi. P. Hall (2014) esa markazlarning ierarxik tizimi hududiy xizmatlarni optimal taqsimlashga xizmat qilishini ko‘rsatadi.

Mazkur nazariyalar jamoat markazlarini oddiy obyekt emas, balki **tizimli urban element** sifatida ko‘rib chiqish zarurligini ko‘rsatadi.

3. Metodologiya

Tadqiqot quyidagi metodlar asosida olib borildi:

- xorijiy shaharsozlik tajribalarini qiyosiy tahlil qilish;
- jamoat markazlarining xizmat radiuslarini normativ jihatdan o‘rganish;
- urban tizimlar va ierarxik modellarning nazariy tahlili;
- grafik materiallar asosida fazoviy struktura bahosi.

4. Natijalar

4.1 Xorijiy tajribalar asosida jamoat markazlari modeli

O‘rganilgan xorijiy tajribalar shuni ko‘rsatadiki, rivojlangan davlatlarda jamoat markazlari hududiy tashkil etilishi yagona markazlashgan model asosida emas, balki ko‘p bosqichli va o‘zaro bog‘langan tizim sifatida shakllanadi. Bunday tizimlar, odatda, asosiy markaz va uni to‘ldiruvchi submarkazlardan iborat bo‘lib, aholi ehtiyojlarini hududiy jihatdan muvozanatli qondirishga xizmat qiladi.

Fransiya, xususan Parij shaharsozlik tajribasi jamoat markazlarining radial-rejali tizim asosida shakllanishini ko‘rsatadi. Ushbu modelda markaziy hudud transport va ijtimoiy faoliyatning asosiy tuguni sifatida namoyon bo‘ladi, undan tarqaluvchi asosiy yo‘llar esa transport va piyoda oqimini markazga yo‘naltiradi. Shu bilan birga, xizmat radiusining 800–1000 metr doirasida belgilanishi markazga haddan tashqari yuklama tushishining oldini olishga xizmat qiladi. Aholi sonining ortishi bilan esa qo‘shimcha submarkazlar tashkil etilib, markaziy hududdagi funksional bosim kamaytiriladi. Bu esa transport tirbandligining kamayishi va hududiy muvozanatning ta’minlanishiga olib keladi.

Niderlandiyaning Amsterdam shahrida jamoat markazlari shakllanishi blokli va kanal tizimiga mos ravishda tashkil etilgan bo‘lib, bu yerda markazlar aholi soniga qarab bosqichma-bosqich shakllanadi. 10–15 ming aholiga xizmat ko‘rsatuvchi kichik submarkazlar va 30–50 ming aholiga mo‘ljallangan asosiy markazlar o‘rtasidagi nisbat funksional muvozanatni ta’minlaydi. Bunday tizimda har bir hudud o‘zining minimal ijtimoiy va xizmat ko‘rsatish infratuzilmasiga ega bo‘ladi, bu esa markaziy hududga ortiqcha yuk tushishini kamaytiradi hamda hududlar o‘rtasida teng rivojlanishni ta’minlaydi.

Singapur tajribasi esa jamoat markazlarini yuqori zichlikdagi shahar muhitida transport tizimi bilan uzviy integratsiya qilish muhimligini ko‘rsatadi. Bu yerda markazlar faqat funksional obyekt sifatida emas, balki transport tugunlari bilan bog‘langan kompleks tizim sifatida shakllanadi. 50–70 ming aholiga xizmat ko‘rsatuvchi asosiy markazlar va 10–20 ming aholiga mo‘ljallangan submarkazlar o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik transport infratuzilmasi orqali ta’minlanadi. Natijada markazlardan foydalanish intensivligi oshadi va ularning iqtisodiy hamda ijtimoiy samaradorligi yuqori darajada bo‘ladi.

Germaniya, xususan Berlin shahrida jamoat markazlari ierarxik tizim asosida tashkil etilgan bo‘lib, bunda asosiy markazlar va submarkazlar o‘rtasidagi xizmat radiusi aniq normativ chegaralar bilan belgilanadi. Asosiy markazlar 1000–1500 metr radiusda xizmat ko‘rsatsa, kichik markazlar 750–1000 metr oralig‘ida faoliyat yuritadi. Bunday yondashuv xizmatlarning hududiy jihatdan teng taqsimlanishini ta’minlaydi va aholining jamoat infratuzilmasiga bo‘lgan ehtiyojini optimal darajada qondirishga xizmat qiladi.

Shunday qilib, tahlillar shuni ko‘rsatadiki, turli davlatlarda qo‘llanilayotgan modellarda farqlar mavjud bo‘lsa-da, ularning barchasini birlashtiruvchi umumiy xususiyat — jamoat markazlarining ko‘p bosqichli va o‘zaro bog‘langan tizim sifatida shakllanishidir.

4.2. Umumlashtirilgan ilmiy natija

Yuqoridagi tahlillar asosida muhim nazariy xulosa chiqarish mumkin: jamoat markazlarini yagona markazlashgan tizim asosida tashkil etish zamonaviy shaharsozlik sharoitida yetarli samaradorlikni ta’minlamaydi. Aholi sonining ortishi, hududiy kengayish va ijtimoiy ehtiyojlarning murakkablashuvi natijasida yagona markaz ortiqcha yuklama ostida qoladi va uning funksional samaradorligi pasayadi.

Aksincha, ko‘p markazli (politsentrik) tizim markazlar o‘rtasida funksional yuklamani taqsimlash, xizmat radiuslarini optimallashtirish va hududiy muvozanatni saqlash imkonini beradi. Bunday tizimda har bir markaz o‘z hududi doirasida mustaqil faoliyat yuritadi, shu bilan birga umumiy urban tizimning ajralmas qismi sifatida ishlaydi. Natijada transport yuklamasi kamayadi, piyodaviy faollik ortadi va jamoat makonlarining samaradorligi oshadi.

4.3. Jamoat markazlarini shakllantirish tamoyillari

O‘rganilgan nazariy va amaliy materiallar asosida jamoat markazlarini shakllantirishning asosiy tamoyillari tizimli ravishda aniqlashtirildi. Birinchi navbatda, hududiy qulaylik tamoyili markazlarning

aholiga maksimal darajada yaqin joylashishini talab etadi. Mahalla darajasida bu masofa 500–800 metrni, tuman darajasida esa 1,5–2 kilometrni tashkil etadi. Mazkur masofalar aholi tomonidan jamoat markazlaridan foydalanish qulayligini belgilovchi asosiy omil hisoblanadi va ijtimoiy faollikka bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Ikkinchi muhim tamoyil — ierarxik tashkil etish bo'lib, bunda jamoat markazlari mahalla, tuman va shahar darajalariga bo'linadi. Ushbu tizim xizmat ko'rsatishning bosqichma-bosqich tashkil etilishiga imkon beradi hamda har bir darajadagi markazning o'ziga xos funksional yuklamasini belgilaydi. Natijada xizmatlar tizimi ortiqcha takrorlanishsiz va samarali tarzda ishlaydi.

Ko'p funksiyalilik tamoyili esa zamonaviy jamoat markazlarining barqarorligini ta'minlovchi asosiy omillardan biri hisoblanadi. Savdo, ma'muriy, madaniy va rekreatsion funksiyalarning bir hududda birlashishi markazdan foydalanish vaqtini uzaytiradi va uning iqtisodiy hamda ijtimoiy samaradorligini oshiradi.

Shuningdek, transport integratsiyasi tamoyili markazlarni hududiy transport tizimi bilan uzviy bog'lashni nazarda tutadi. Transport tugunlari yaqinida joylashgan jamoat markazlari yuqori darajada foydalaniladi, bu esa ularning funksional samaradorligini oshiradi. Ushbu yondashuv zamonaviy shaharsozlikda keng qo'llanilayotgan "Transit Oriented Development" konsepsiyasi bilan mos keladi.

Shunday qilib, jamoat markazlarini shakllantirish samaradorligi alohida tamoyillarga emas, balki ularning o'zaro uyg'unlashgan holda qo'llanishiga bog'liq ekanligi aniqlandi.

5. Muhokama

Olingan natijalar klassik shaharsozlik nazariyalari bilan uyg'un holda bo'lsa-da, ularni zamonaviy urbanizatsiya sharoitida qayta talqin qilish zarurligini ko'rsatadi. Xususan, Walter Christaller tomonidan ishlab chiqilgan markaziy o'rinlar nazariyasi jamoat xizmatlarini ierarxik tizim asosida joylashtirish zarurligini asoslab bergan edi. Tadqiqot natijalari ushbu nazariyaning asosiy g'oyasini — xizmatlarning pog'onali tizimda taqsimlanishini — tasdiqlaydi. Biroq, zamonaviy shaharlar misolida aniqlanishicha, markazlarning samaradorligi faqat ierarxik joylashuv bilan emas, balki ularning transport va funksional tizimlarga qanchalik integratsiyalashganligi bilan ham belgilanadi.

Bu jihat ayniqsa yuqori urbanizatsiya darajasiga ega hududlarda yaqqol namoyon bo'ladi. Agar klassik modelda markazlar faqat xizmat radiusi va aholi soniga bog'liq holda tashkil etilgan bo'lsa, zamonaviy sharoitda transport infratuzilmasi, piyodaviy aloqalar va funksional xilma-xillik markazlarning real ishlash samaradorligini belgilovchi asosiy omillarga aylangan. Shu sababli jamoat markazlarini faqat ierarxik tizim doirasida emas, balki **kompleks integratsiyalashgan urban element** sifatida ko'rib chiqish zarur.

Jan Gehl tomonidan ilgari surilgan inson markazli yondashuv ham tadqiqot natijalari bilan bevosita mos keladi. Gehl jamoat makonlarining muvaffaqiyatini inson faoliyati, ayniqsa piyodaviy harakatlar bilan bog'laydi. Tadqiqot davomida o'rganilgan xorijiy tajribalar shuni ko'rsatdiki, piyodalar uchun qulay va xavfsiz muhit yaratilmagan markazlar, hatto funksional jihatdan boy bo'lsa ham, yetarli darajada faol ishlamaydi. Aksincha, piyodaviy oqimlar bilan integratsiyalashgan markazlar ijtimoiy jihatdan jonli va barqaror bo'ladi. Bu esa jamoat markazlarini loyihalashda inson omili ustuvor bo'lishi zarurligini yana bir bor tasdiqlaydi.

Shuningdek, tahlillar jamoat markazlarining samaradorligi uchta asosiy omilning o'zaro uyg'unlashuvi bilan belgilanayotganini ko'rsatadi. Birinchidan, markazlarning hududiy joylashuvi ularning foydalanish darajasiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Markazlar aholi yashash hududlariga nisbatan qulay va markaziy nuqtalarda joylashgan bo'lsa, ulardan foydalanish darajasi yuqori bo'ladi. Noto'g'ri joylashuv esa markazning funksional imkoniyatlariga qaramay, uning passiv obyektga aylanishiga olib kelishi mumkin.

Ikkinchidan, transport tizimi bilan bog'liqlik jamoat markazlarining ishlashida hal qiluvchi rol o'ynaydi. Transport tugunlari bilan integratsiyalashgan markazlar aholining keng qatlamlari uchun

qulay bo‘lib, ularning foydalanish intensivligi ortadi. Bu jihat ayniqsa yirik tuman hududlarida muhim bo‘lib, transport bilan uzilgan markazlar hududiy tizimdan chetda qolib ketadi.

Uchinchidan, funksional xilma-xillik markazning barqarorligini ta’minlaydi. Faqat bitta yoki ikki funksiyaga ega markazlar vaqt o‘tishi bilan o‘z ahamiyatini yo‘qotishi mumkin, chunki ular aholining turli ehtiyojlarini qondira olmaydi. Aksincha, savdo, madaniy, ma’muriy va rekreatsion funksiyalarni birlashtirgan markazlar kun davomida turli vaqt oralig‘ida faol ishlaydi va hududiy hayotning markaziga aylanadi.

Shunday qilib, tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, jamoat markazlarining muvaffaqiyati alohida omillar bilan emas, balki ularning kompleks o‘zaro bog‘liqligi bilan belgilanadi. Bu esa zamonaviy shaharsozlikda jamoat markazlarini loyihalashda tizimli yondashuvni qo‘llash zarurligini asoslaydi.

6. Xulosa

Mazkur tadqiqot tuman miqyosida jamoat markazlarini shakllantirish masalasini nazariy va qiyosiy tahlil asosida ko‘rib chiqib, ularning samaradorligi alohida obyekt sifatida emas, balki hududiy tizimning integral qismi sifatida shakllanishiga bog‘liqligini ilmiy asosda isbotladi.

Xorijiy tajribalar (Fransiya, Niderlandiya, Singapur va Germaniya) tahlili shuni ko‘rsatdiki, zamonaviy shaharsozlikda jamoat markazlari ko‘p bosqichli (politsentrik) tizim asosida rivojlanadi. Bunday tizimda asosiy markaz va submarkazlar o‘rtasidagi funksional va hududiy muvozanat xizmat ko‘rsatish samaradorligini oshiradi hamda transport yuklamasini kamaytiradi. Bu natija Christallerning markaziy o‘rinlar nazariyasini zamonaviy urban sharoitda kengaytiradi.

Tadqiqot davomida jamoat markazlarini shakllantirishning quyidagi asosiy tamoyillari tizimlashtirildi va o‘zaro bog‘liqlikda qaraldi:

- hududiy qulaylik;
- ierarxik tashkil etish;
- ko‘p funksiyalilik;
- transport integratsiyasi.

Aniqlanishicha, ushbu tamoyillar alohida emas, balki kompleks tarzda qo‘llangandagina markazlarning ijtimoiy va fazoviy samaradorligi ta’minlanadi. Ayniqsa, transport tizimi bilan integratsiya qilinmagan markazlar funksional jihatdan faol bo‘la olmaydi, bu esa Gehl tomonidan ilgari surilgan piyodaviy muhit ustuvorligini yana bir bor tasdiqlaydi.

Tadqiqotning asosiy ilmiy natijasi shundan iboratki, tuman jamoat markazlari uchun yagona markazlashgan model emas, balki ierarxik va politsentrik tizim asosida rivojlanish konsepsiyasi eng maqbul hisoblanadi. Bu yondashuv hududiy tenglikni ta’minlaydi, xizmat radiuslarini optimallashtiradi va aholining jamoat xizmatlariga bo‘lgan ehtiyojini samarali qondiradi.

Amaliy jihatdan, olingan natijalar O‘zbekiston, xususan Xorazm viloyati tumanlari uchun quyidagi tavsiyalarni ilgari suradi:

- aholi soni ortgan hududlarda yangi submarkazlar tashkil etish;
- jamoat markazlarini transport tugunlari bilan integratsiyalash;
- xizmat radiuslarini normativ darajada (500–1000 m) saqlash;
- ko‘p funksiyali jamoat markazlari modelini joriy etish.

Mazkur yondashuv jamoat markazlarini nafaqat funksional obyekt, balki hududiy rivojlanishning strategik elementi sifatida qarash imkonini beradi.

Kelgusidagi tadqiqotlarda jamoat markazlarini loyihalashda raqamli texnologiyalar, “smart city” yechimlari va ekologik barqarorlik omillarini integratsiya qilish masalalarini chuqur o‘rganish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Christaller, W. *Central Places in Southern Germany*. Prentice-Hall, 1966. — Markaziy o‘rinlar nazariyasi, xizmat radiusi va markazlar ierarxiyasini asoslash uchun.
2. Lynch, K. *The Image of the City*. MIT Press, 1960. — Shahar markazlari, yo‘llar, tugunlar va urban makonni idrok qilish nazariyasi uchun.
3. Jacobs, J. *The Death and Life of Great American Cities*. Random House, 1961. — Jamoat makonlarining ijtimoiy faolligi va aralash funksiyali hududlar tahlili uchun.
4. Alexander, C., Ishikawa, S., Silverstein, M. *A Pattern Language: Towns, Buildings, Construction*. Oxford University Press, 1977. — Jamoat markazlarini inson ehtiyoji va kundalik faoliyatga mos loyihalash tamoyillari uchun.
5. Gehl, J. *Life Between Buildings: Using Public Space*. Island Press, 2011. — Piyodaviy muhit, ochiq jamoat makonlari va inson markazli urban dizayn uchun.
6. Carmona, M., Heath, T., Oc, T., Tiesdell, S. *Public Places Urban Spaces: The Dimensions of Urban Design*. Routledge, 2010. — Jamoat joylarining fazoviy sifati, funksional integratsiyasi va urban dizayn mezonlari uchun.
7. Hall, P. *Cities of Tomorrow: An Intellectual History of Urban Planning and Design Since 1880*. Wiley-Blackwell, 2014. — Zamonaviy shaharsozlik rivoji, rejalashtirish nazariyalari va markazlar evolyutsiyasi uchun.
8. UN-Habitat. *Global Public Space Toolkit: From Global Principles to Local Policies and Practice*. United Nations Human Settlements Programme, 2015. — Jamoat makonlarini mahalliy siyosat va amaliy rejalashtirish bilan bog‘lash uchun.
9. O‘zbekiston Respublikasi Shaharsozlik kodeksi. 2021-yil 22-fevral. — O‘zbekistonda shaharsozlik faoliyatining huquqiy asoslari uchun.
10. SHNK 2.07.01-03. *Shaharsozlik. Shahar va qishloq aholi punktlari hududlarini rivojlantirish va qurilishini rejalashtirish*. Toshkent. — Tuman markazlari, xizmat ko‘rsatish hududlari, rejalashtirish va joylashtirish me’yorlari uchun.